

umane greu ar putea fi exagerată, scopul său e atins¹. Inteligentă și sensibilă, scrisă cu nerv și, nu mai puțin, cu eleganță, monografia pe care ne-o oferă — la mulți ani după cartea, și ea frumoasă, despre Seneca — vine să umple un gol al publicațiilor noastre de specialitate, între care lucrările de inițiere în frumusețile literaturilor clasice se numără pe degetele de la o mână.

Din acest punct de vedere, scrierea pe care-o semnalez îmbracă valoarea unui avertisment. Ea vine să amintească tuturor celor ce și-au închinat viața studiului anticității (și care-s încă atât de puțini!) că au o datorie față de publicul mare al acestei țări, a cărui sete de a cunoaște e de-a dreptul impresionantă, dar căruia — din vina, poate, a dezorientării editurilor, dar și din lipsa unei atitudini ferme a criticilor, profesioniști ori ba, îngăduitori cu toate ineptiile — i se oferă prea de multe ori produse de o valoare contestabilă, când nu de-a dreptul nulă. E ceva de făcut în această direcție, și răspunderea e a tuturor celor ce țin un condei în mână.

D. M. Pippidi

STEFAN BORZSÁK, *P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber* (Sonderausgaben der Paulyschen Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft). Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1968. Col. 373—512.

În volumul IV din primul „șir” al Realencyclopediai lui Pauly, apărut în 1900, sub numele *Cornelius* (395), Ludwig Schwabe publica un lung articol închinat autorului *Analelor*, conștiincios și informat, dar atât de sărac în idei și puncte de vedere personale încât o simplă privire asupra literaturii tacitiene apărute în ultimele decenii arată fără puțință de îndoială că, în ciuda utilității lui indiscutabile, articolul n-a stîrnit decît puține discuții și n-a exercitat nici cea mai mică influență. Chiar mai bun de-ar fi fost, de altă parte, la aproape trei sferturi de veac după publicare, studiul în chestiune avca nevoie de întregiri și rectificări, a căror alegere și prezentare au fost încredințate de editori profesorului Stefan Borzsák de la Facultatea de litere din Debrețin, „tacitolog” prețuit și director al cunoscutelor *Acta classica* editate de Seminarul de filologie veche al aceleiași universități.

Noul studiu, tipărit în volumul al XI-lea al seriei suplimentare, îmbrățișează fără excepție aspectele de căpetenie ale operei lui Tacit, fără a exclude discuțiile prilejuite de obir-

¹ Aceasta nu înseamnă că în unele privințe n-ar fi fost mai mult de spus sau că judecățile exprimate de autor s-ar învrednici toate de o adeziune necondiționată. Personal,ăș avea obiecții împotriva modului sumar cum a fost rezolvată problema deosebit de importantă a compunerilor vergiliene anterioare *Bucolicelor* sau aceea a legăturilor poetului cu Siron. Mi se pare, de asemeni, că s-ar fi putut da unele indicații cu privire la relațiile lui literare, altele decît amicitia cu Maecenas și cu August. Deși, ici și colo, aluziile la ideile filozofice ale lui Vergiliu nu lipsesc, o privire asupra evoluției lor — de la epicureismul tinereții la stoicismul anilor tîrzii — ar fi completat în chip fericit portretul spiritual al poetului, cu atât mai mult cu cît nu-i vorba, se știe, de un simplu joc intelectual, ci de o adevărată și treptată conversiune la valorile etice și civice care însuflețesc opera-i de maturitate. În sfîrșit, socot că o evocare mai susținută a împrejurărilor istorice în care s-a desfășurat viața lui Vergiliu ar fi încadrat util analizele literare asupra cărora se concentrează îndeosebi atenția autorului. Din acest punct de vedere, *Bucolicele* și *Georgicele* au parte de un tratament privilegiat, ceea ce explică poate și faptul că, în judecata celui ce scrie, acestea sînt părțile cele mai reușite din carte, în raport cu scopul urmărit. În ansamblu, analiza *Eneidei* e mai săracă, în ciuda paginilor mișcătoare scrise despre cartea a IV-a, mai ales.

șia și de cariera istoricului pînă la moartea lui Domițian. În ordinea aleasă de autor, care e și ordinea articolului lui Schwabe, paragrafele în care se împarte studiul sînt următoarele: I — privire critică asupra bibliografiei tacitiene din ultimii șaptezeci de ani; II — numele istoricului; III — viața și cariera publică; IV — VIII — *Agricola*, *Germania*, *Dialogus de oratoribus*, *Historiae*, *Annales*; IX — problema izvoarelor; X — arta scriitoricească, concepția istorică, religia; XI — limbă și stil; XII — proza ritmică; XIII — transmiterea textului și soarta postumă.

Nu numai despre primul paragraf, în special, dar despre articol în întregul lui trebuie spus că reprezintă o contribuție de seamă la cunoașterea modului cum Tacit și opera lui se reflectă în literatura contemporană de specialitate. Informația autorului e extrem de întinsă, dar această masă considerabilă de date și de păreri nu ne e servită de-a valma, așa cum se întîmplă de prea multe ori în articolele de enciclopedie¹, ci trecută prin filtrul unei judecăți personale, vădind nu numai o desăvîrșită familiaritate cu opera istoricului latin, dar și o cîntărire conștiințioasă a tuturor lucrărilor folosite. Lucrul se vede din întinderea inegală a paragrafelor, în funcție de stadiul prezent al cunoștințelor despre fiecare problemă cercetată, se mai vede și din împrejurarea că — potrivit cu natura subiectelor — ceea ce se oferă cititorului nu-i numai opinia cutărui sau cutărui cercetător, oricît de important, ci propria părere a autorului, la capătul unui examen atent al întregii informații.

O privire rapidă asupra textului arată concluziile la care s-a oprit Borzsák în cîteva chestiuni controversate. În privința numelui istoricului roman, de pildă, nici un progres nu s-a realizat pînă în ultima vreme. Cu cuvintele lui Concetto Marchesi, „pare... che un destino abbia voluto in ogni modo occultare il prenome dello storico, che anche in provincia, dai suoi governati, era detto soltanto Cornelio Tacito”. Tot atît de nedecisă e și problema locului de baștină al autorului *Analelor*, cu privire la care, dacă cei mai mulți înclină să creadă astăzi că venea de undeva din nord, preferințele se împart încă între Gallia Cisalpină și Gallia Narbonensis. La rîndul lor, părtașii primei ipoteze se împart în cei ce vād în Tacit un transpadan, fără altă precizare, și apărătorii unei obrșii patavine, în favoarea căreia Koestermann, între alții, a adus în repetate rînduri argumente serioase. Cît privește presupunerea că familia istoricului ar fi fost de fel din Narbonensis, și mai precis Vasio (azi Vaison-la-Romaine), se știe că principalul ei susținător e Syme, dar că adeziunile de care s-a învrednicit sînt încă rare. Cu privire la data consulatului, B. se oprește la cea de-a doua jumătate a anului 97 (în tovărășia lui Q. Glitius Atilius Agricola); tot așa, proconsulatul Asiei ar fi din 112/113, cum s-a propus altădată de Suskin și se admite astăzi și de Syme.

Cum s-a arătat înainte, analiza operelor începe cu paragraful IV, într-o ordine care situează *Dialogus de oratoribus* după *Agricola* și *Germania*. *Istoriile* și *Analele* continuă șirul, fiecă scriere beneficiînd de o analiză incomparabil mai adîncită decît în articolul lui Schwabe. În legătură cu *Dialogul*, se expun îndelung argumentele în favoarea sau împotriva paternității lui Tacit (de care B. personal nu se îndoiește); se examinează și problema datei, în privința căreia se consideră dovedit că n-ar putea fi anterioară anului 102 (consulatul lui Fabius Iustus), nici posteroară anului 107 (părerea lui Syme împărtășită de Barwick).

Mai puțin fermă apare opinia autorului în privința numărului total al cărților din *Istoriile* și *Anale*, în legătură cu care, dacă la p. 443 se face presupunerea că prima lucrare ar fi numărul 14, iar a doua 16 (domnia lui Nero rămînd neisprăvită), în alt loc (p. 472) se admite — fie și numai ca probabilă — ipoteza lui Wölfflin despre o construcție hexadică a întregului.

¹ Astfel, ca să nu citez decît o pildă, vastul articol al lui Christo Danoff, *Pontos Euxezinos* (RE, Suppl. IX, col. 866—1176), a cărui coplesitoare bogăție de informații și referințe s-ar fi cuvenit intrucitva judecată și ierarhizată, înainte de a fi oferită cu hurta cititorului lipsit de orientare.

Cu privire la data operelor de căpetenie, se admite anul 109 pentru *Istoriei*, dar se evită o luare de poziție hotărâtă în privința *Analelor*. O prudență egală se manifestă și în privința insolubile probleme a izvoarelor, ocupația predilectă a altor generații de filologi, din zilele lui Knabe și ale lui Fabia. Scepticismul profesat de Syme în legătură cu posibilitatea de a se obține rezultate satisfăcătoare e astăzi al celor mai mulți, dar nu împiedică pe alții să persevereze, încurajați poate tocmai de îndemnul circumspecțe ale învățatului englez: „a limited approach, without haste for certitude, may not be wholly unremunerative” (*Tacitus*, I 180).

Despre arta scriitoricească a lui Tacit, ar fi mai multe observații de făcut asupra cărora n-am răgazul să mă opresc. Aș vrea doar să relev că atunci când, cu Syme, B. semnalează ca mijloace de căpetenie ale narațiunii tacitiene „structure, digression, comment and speech; and not least, omission” (col. 484), o preocupare de exactitate l-ar fi obligat să amintească tentativa mai veche a celui ce scrie aceste rânduri de a distinge, în tehnica portretistică a autorului latin, moduri de exprimare și procedee de caracterizare al căror interes a fost și continuă a fi recunoscut fără rezerve de numeroși cunoscători ai problemei². În aceeași ordine de idei, nu pot decât să-mi exprim mirarea față de faptul că, pentru B., contribuțiile mele la cunoașterea personalității și domniei lui Tiberiu reprezintă o „apologie” (ca monografia lui Kornemann, între altele). Dacă prin aceasta înțelege că aș fi urmărit, cu orice preț, o reabilitare a urmașului lui August, judecata e nedreaptă și arbitrară³. Ceea ce am încercat, după puteri (ca alții înaintea mea, dar mai ales după mine), e o apreciere obiectivă a operei de guvernământ a împăratului, întemeiat pe ansamblul izvoarelor cu care se scrie astăzi istoria Principatului și, îndeobște, a Imperiului roman. Dacă, în aceste condiții, opinia pe care reușim să ne-o facem despre Tiberiu ori despre Claudiu, ca să nu citez decât aceste două exemple, diferă intrucitva de impresia pe care ne-o lasă citirea lui Tacit, aceasta nu înseamnă că eu și Kornemann (sau Marsh, sau Ciaceri, sau De Laet) am fi scris *apologii*, ci numai că unii istorici literari ar avea cite ceva de învățat de la istoricii fără alt calificativ (ca Syme, bunăoară, față de ale cărui scrieri B. profesează o admirație pe deplin îndreptățită).

Intr-un studiu atât de bogat informat, la p. 483, acolo unde se vorbește de folosirea de către Tacit a cuvântării lui Claudiu în favoarea frunțașilor din Gallia Comata, surprinde lipsa din bibliografie a cărții lui Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, (Lyon, 1929), ca și a studiului lui Jérôme Carcopino, *La Table Claudienne de Lyon et l'impérialisme égalitaire*, în *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 159—199.

Rodul mai multor ani de muncă migăloasă, articolul lui Borzsák se recomandă prin calități certe, la care se adaugă darul de a prezenta curgător și elegant discuții aride, nu o

² E vorba, s-a înțeles, de volumul *Autour de Tibère* (București, 1944; a doua ediție, Roma, 1965), și în special de memoriul *Tacite et Tibère* (p. 11—87), în legătură cu care se cereau cunoscute măcar dările de seamă ale lui J.P.V.D. Baldson (JRS, XXXVI, 1946, p. 168—173), Alfredo Passerini (Athenaeum, XXVI, 1948, p. 140—146), Albino Garzetti (Riv. Storia Italiana, LXVII, 1955, p. 74—77) și John Crook (Phoenix, XIII, 1959, p. 41).

³ În această ordine de idei, fie-mi îngăduit să citez, din lunga recenzie a lui Baldson amintită în nota precedentă, citeva rânduri care privesc de aproape problema atinsă de Borzsák: „It is very hard indeed in this country to get access to a copy of P.'s valuable *Recherches sur le culte impérial*, published in 1939. It is to be feared that scholars will find it even harder to lay hands on a copy of the book here reviewed. Which will be a pity; for there is a novelty and unexpectedness about P.'s method of attack on the problems of Tiberius principate very different from the normal rehabilitation of Tiberius' reputation with which by now, scholars are wearily familiar” (p. 173). În același sens, vezi acum și cele scrise de Michael Grant, *Aspects of the Principate of Tiberius* (New York, 1950, p. VII) și Hatto H. Schmitt în apendicele bibliografic la cartea postumă a lui Ernst Kornemann, *Tiberius* (Stuttgart, 1960, p. 272).

dată fastidioasă. El va constitui pentru multă vreme introducerea cea mai potrivită în problematica tacitiană și, cu acest titlu, va aduce servicii reale istoricilor mai tineri sau mai vîrstnici ai literaturii latine.

D. M. Pippidi

RONALD SYME, *Ten Studies in Tacitus*. Oxford, Clarendon Press; Oxford University Press, 1970. 152 p. în 8°.

Despre locul ținut de Sir Ronald Syme în studiile cu privire la Tacit și la istoriografia romană îndeobște, e puțin de spus: acest loc e nu numai de prim plan, dar desigur unic, în sensul că nimeni dintre contemporani nu ne-a dat o contribuție mai importantă la cunoașterea operei și a personalității autorului *Analelor*, după cum sînt puțini aceia care au îndrăznit să cuprindă în preocupările lor probleme atât de felurite și de complicate ca acelea pe care le pune dezvoltarea scrisului istoric în antichitate, de la Sallustiu la Ammianus Marcellinus și la *Historia Augusta*.

Așa fiind, tipărirea laolaltă a celor zece studii care alcătuiesc volumul aci semnalat, apărute între 1949 și 1964 în reviste sau culegeri ocazionale din Anglia, Elveția și Republica Federală a Germaniei, trebuie salutată cu căldură, pentru valoarea netăgăduită a fiecăruia și, pe un alt plan, pentru înlesnirea astfel făcută cititorului. Să nădăjduim că într-un viitor apropiat o nouă culegere va veni să ne aducă — înmănunchete — și alte contribuții ale autorului la cunoașterea istoriografiei romane, începînd cu studiile prezentate la „întîlnirile” din Bonn închinată *Istoriei Auguste*, începute cu ani în urmă și a căror continuare ni se făgăduiește din mai multe locuri¹.

Din capitolele lucrării, singure patru au un caracter general, celelalte fiind mai curînd analize ale unor aspecte particulare ale operei tacitiene sau contribuții prosopografice la cunoașterea mediului social în care s-a desfășurat activitatea istoricului. Din prima categorie fac parte studiile: *The Senator as Historian* (reluat din volumul *Histoire et historiens dans l'antiquité*, publicat de Fundația Hardt din Vandoeuvres), *How Tacitus came to History* (conferință la Universitatea din Londra), *Tacitus on Gaul* (conferință la Universitatea din Liège) și *The Political Opinions of Tacitus* (conferință la Universitatea din Hanovra). Dintre cercetările de amănunt, e de semnalat în primul rînd capitolul IV: *Marcus Lepidus 'Capax Imperii'*, apoi capitolele V—IX, fiecare important în felul său, fiecare întemeiat pe acea neîntrecută cunoaștere a oamenilor și a împrejurărilor proprii Principatului, cu care ne-a obișnuit autorul: *Some Pisones in Tacitus*, *Personal Names in Annales I—VI*, *Obituaries in Tacitus*, *The Historian Servilius Nonianus*, în sfîrșit: *The Friend of Tacitus*.

Cum nu poate fi vorba să mă ocup de toate în amănunt, aș vrea să semnalez calitatea excepțională a comunicării de la Vandoeuvres: *The Senator as Historian* (reusită prezentare a trăsăturilor de căpetenie ale mentalității lui Tacit și a altor istorici romani, trecuți la îndeletniciri cărturărești după o parte din viață petrecută în Senat, pe cîmpuri de luptă sau în administrația provinciilor: cu optica, dar și cu orgoliul și cu prejudecățile grupului social din care

¹ Așteptarea aci exprimată avea să fie satisfăcută mai curînd decît ne așteptam. În momentul cînd dăm la tipar aceste rînduri, ne sosește culegerea — de care ne vom ocupa într-un volum viitor al revistei — *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, Clarendon Press, 1971.